

Kolm aastapäeva 1987–1988.

Historiograafilisi märkmeid ja mälestusi

I

Toomas Karjahärm*

Hirvepark

Vastulöögi kavandmine

Hirvepargi koosolek oli opositsiooni esimene legaalne rahvuslik-poliitiline meeleavaldus, mis kodanikualgatusena kasutas osavalt ära Gorbatšovi utmiskampaaniat ja muutis kogu poliitilist maastikku fosforiidisõja-järgses Eestis. Koosoleku ettevalmistust, käiku ja tagajärgi on valgustanud üksikasjaliselt mitmed autorid ja ma ei hakka seda kõike kordama.¹ Tõstan vaid esile mõnda momenti, kus olin ise osaline ja mis on seotud võimude reageerimisega ning nn. vastulöögi andmisega, täpsemalt selle läbikukkumisega.

Tiit Madissoni Molotovi-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupi (MRP-AEG) nimel tehtud avaldus 16. augustist 1987 Tallinna Linna RSN Täitevkomiteele lubada korraldada miiting „fašismi ja stalinismi ohvrite mälestamiseks ja pärgadepanekuks“ oli ENSV kõrgematele võimukandjatele halva unenäo taoline üllatus. Aeg oli selline, et avaldust ei saanud kalevi alla panna, kas või 20 USA senaatori Gorbatšovile adresseeritud kirja tõttu, aga luba ka ei tahetud ega juletud anda. Olukord miitingute ja demonstratsioonide lubamise ja keelamiselega oli üldse segane, sest Moskvas arutati NLKP poliitbüroo tasemel rahvakogunemiste korraldamise uut korda. Nii rändas endise poliitvangi paber kui tuline kartul linnavalitsusest edasi partei linnakomiteesse, sealt edasi EKP Keskkomiteesse, kus asja arutati bürool, Karl Vaino eesistumisel, kuid vähetähtsa kõrvalküsimusena. Keskkomitee büroo istungite regestidest nähtub, et kohaliku võimu tipus peeti niisuguse ennekuulmatu häbematusse must-valgel fikseerimist ebasünda. Seda ei võetud esialgu üldse tõsiselt, sest niisugust asja nagu organiseeritud poliitiline opositsioon ei saanud Nõukogude Eestis lihtsalt olla. 18. augusti büroo fikseeritud päevakorras sellist punkti igatahes pole.² Vaid mõni büroo liige või liikmekandidaat muretses. Istungil olnud mäletavad, et seepeale kostis KGB ülem Karl Kortelainen: paanitseda pole vaja, kokku tuleb vaid paarkümmend inimest. Esitšekisti sõnad veensid ja

* Toomas Karjahärm (1944), *Dsc.*, vanemteadur, Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste Instituut, ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskus, Narva mnt 29, 10120 Tallinn, toomas.karjaharm@tlu.ee

¹ M. Laar, U. Ott, S. Endre. Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Teine trükk. Juhtiv toim. M. Makko. SE&JS, Tallinn, 2000, lk. 173–187; V. Niitsoo. Müürimurdjad. MRP-AEG ja ERSP lugu. Trükikoda OÜ Ortwil, Tallinn, 2002, lk. 10–22; T. Made. Ükskord niikuinii 1986–1991. Toim. H. Tiisväli. Argo, Tallinn, 2006, lk. 81–90; K. Piirimäe, P. Kaasik. Hirvepargi kõnekoosolek ja Eesti vabanemine. – Hirvepark 1987. 20 aastat kodanikualgatus, mis muutis Eesti lähiajalugu. Peatoim. T. Tannberg. MTÜ Kultuuriselts Hirvepark, Tallinn, 2007, lk. 19–47; M. Graf. Kalevipoja kojutulek. 1978. aasta poliitilisest pööripäevast 1988. aasta Suveräänsusdeklaratsioonini. Argo, [Tallinn], 2008, lk. 221–228.

² EKP KK büroo istungite regestid, III. 1971–1991. Koost. T. Tannberg. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2011, lk. 498–499.

asi läkitati tagasi allapoole, linnakomitee pädevusse.³ Sedasama arvasid ka kõnekoosoleku korraldajad, et väga hea on, kui kokku tuleb sadakond inimest.⁴ Et tuleb palju rohkem, seda ei osanud keegi arvata. Hirvepargis kogunenutest, keda mõne pealtnägija hinnangul olnud umbes tuhatkond (pakutud on ka 5000–7000, mis on ilmne liialdus), moodustasid kuni poole võimustruktuuride esindajad, „vastulöögi andjad“ ja niisama uudistajad, ka turistid. Rahvas liikus, Raekoja platsilt tuli inimesi juurde ja läks ka ära, nii et üritusel osalenute koguarv võis olla suurem.

Keskkomiteelt saadud korralduse kohaselt pidi Tallinna linnakomitee valmistama ette vastulöögi vaenulike jõudude sepitsustele ja välismaiste raadiohäälte provokatsioonidele. Formaalsed ettevalmistused selleks tehti. Tuntud ühiskonnategelastest, teadlastest ja veteraanidest, loomulikult ainult partei liikmetest, moodustati „brigaad“, kes pidi mikrofone ees nõukogude korra laimajate väljaütlemised kummutama ja ametliku töö jalule seadma. Nemad pidid olema „üldsuse hääl“, kellele saab viidata. Enne 23. augustit kutsuti linnakomiteesse instrueerimisele või nõupidamisele rühm inimesi, kellest mäletan ENSV TA värsket korrespondentliiget filosoof Andrus Porki (hiljem Park), kes peagi valiti TA Presiidiumi liikmeks, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi direktorit Erich Kaupi, ajaloo professor Mati Grafi TPI-st, rahvastikuteadlast Kalev Katust Eesti Kõrgkoolidevahelisest Demouuringute Keskusest, TA humanitaar- ja sotsiaalteaduste osakonna akadeemiksekretäri Juhan Kahki. Nähtavasti sattusin sellesse valikusse doktorikraadi, perioodikas avaldatud ajaloo teemaliste artiklite ja Tallinna Riikliku Konservatooriumi ühiskonnateaduste kateedri juhataja ametikoha tõttu.

Linnakomiteesse kutsutute hulgas oli peamiselt kahte liiki inimesi: (ühiskonna)teadlased ja nõukogude töötajad. Vajadusel pidid esimesed miitingul rääkima ajaloost, Stalini-Hitleri lepingust ja Nõukogudemaa rahuarmastavast välispoliitikast, ka rahvaste sõprusest ja eesti-vene kakskeelsusest, teised sotsialismi saavutustest ja ajutistest raskustest ehk eluolulistest kitsaskohtadest, nagu elamispinna ja toiduainete krooniline ja süvenev puudus. Nõupidamisel Sakala 1 oli koos kümnekond inimest, kuid keegi eriti midagi rääkida ei tahtnud, paistis, et kõigil oli selles ebatavalises rollis ebamugav. Linnakomitee töötajad, sh. teadus- ja õppeasutuste osakonnast, mida juhatas filoloogi haridusega Annela Laht, polnud varem niisuguse asjaga kokku puutunud ja olid murelikud. Mulle ei meenu, et seal oleks antud konkreetseid juhiseid või korraldusi selle kohta, kuidas koosolekul olla ja mida rääkida. Jutt oli üldsõnaline ja ebamäärane, piirduti nn. Valgest majast ette antud trafaretse fraseoloogiaga anda vastulöök ajaloo võltsijatele, laimajatele, natsionalistidele ja provokaatoritele. Sellest rääkis vist Ahto Vellamaa, kes oli tollal linnakomitee ideoloogiasekretär. Tundus, et linnakomiteel pole mingit konkreetset tegevuskava ega personaalsete ülesannete jaotust. Polnud ka teada, kui kaugele meelevalduse erimeelsed korraldajad oma kõnedes lähevad ja milliseid teemasid ajaloole lisaks veel üles võtavad. Jäi igäihe enda otsustada, mida ta sellest arvab ja kuidas toimib. Oli ju algusest peale kõigile asjaosalistele selge, et probleem pole teaduslik, vaid poliitiline. Seda imelikum paistis teadlaste n.-õ. tulle saatmine.

Osa nn. aktiivist ei tulnud mitmesugustel põhjustel linnakomitee kutse peale üldse kohale (oli suvepuhkuste aeg), mõned kohaletunud püüdsid ebaseadmisest ülesandest mitmesuguseid ettekäändeid tuues välja keerutada. Akadeemiksekretär Kahk ütles kõigile kuuldavalt, et temale annab ülesandeid keskkomitee ja TA president, ning lahkus. Tõepoolest oleks olnud üsna koomiline, kui niisuguse kaliibriga rahvusvaheliselt tunnustatud teadlane oleks pidanud rahvakogunemisel sõnasõda. Enamikul kohalekutsutud „kontrapropagandistidest“ polnud nii kõva seljatagust või tahtmist vastu vaielda ja nad läksid vaikselt laiali, võttes parteilise ülesande teadmiseks. Nii mõnigi võis olla solvunud, et teda niisugusesse kahtlasesse afääri

³ M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 221–222.

⁴ Parek Hirvepargi sündmustest: praegu on keerulisem olukord. – ERR uudised, 23.08.2017. <http://www.err.ee/614358/parek-hirvepargi-sundmustest-praegu-on-keerulisem-olukord>.

kaasati, kusjuures niiditõmbajad ise jäid varju. Paljud tundsid vabadusvõitlejatele kaasa, kuid võimalike repressioonide, töö ja hüvede (sh. välismaasõitude) kaotamise kartuses ei julgenud avalikult oma meelsust näidata. Loomingulistes liitudes, ülikoolides ja teadusasutustes ning sõpruskondades oli alati mingil määral käärinud ja *glasnost* üksnes tugevdas selliseid võimukriitilisi tendentse. Leidus vähe neid, kes võtsid tõsiselt Vaino teese ja juhiseid „klassi- ja internatsionalistliku kasvatus tugevdamisest“, soovisid asuda „ideoloogilise võitluse eesliinil“ ja vabatahtlikult venestuda.⁵ Kuid iseseisvuse kohene taastamine tundus tollal, 1987. aastal ja veel hiljemgi enamikule eesti rahvast, sh. haritlastele, kättesaamatu paleusena. Reaalseks peeti laiema autonoomia rahumeelset ja järk-järgulist sisseseadmist, mida iseseisvuslaste ehk „rahvusradikaalide“ järsud aktsioonid võivad üksnes takistada. Alles 1989. aasta sügisel võttis Eestimaa Rahvarinne suuna iseseisvuse täielikule taastamisele. Sellega on seletatav ka mõeldukat poliitikat ajanud eesti- ja reformimeelsete tippkommunistide suur isiklik populaarsus ja tõsiasi, et dissidentliku taustaga tegelased, kelle arv oli väike, ei tõusnud demokraatliku revolutsiooni ja rahvusliku vabadusvõitluse juhtivaks jõuks. Ent nad andsid sellele avaliku toetuse ja ideed, mille hiljem võtsid üle teised liikumised ja parteid.

Vastulöögi läbikukkumine

Leppisin Andrus Porgiga kokku, et kohtume 23. augusti keskpäeva paiku Toompea nõlvakul mereväestaabi hoone juures, mis asus Hirvepargi teise otsa lähedal. Kui olime seal mõnda aega passinud ja ebameeldivat olukorda kirunud, otsustasime jalga lasta, sest mitmed tuttavad vaimuinimesed jalutasid ümbruskonnas ringi ja me ei tahtnud jätta muljet, et oleme sinna nuhkima saadetud.

Koosoleku stenogrammist on näha, et juhataja Tiit Madisson pakkus sõna ka n.-ö. vastaspoolele: „Ma arvan, et praegu koosviibijate hulgas viibib ka oponente, kes ei ole eelpool toodud sõnavõttudega võib-olla milleski nõus. Ma paluks oponentidel sõna võtta siin, avalikkuse ees. Palun julgemalt! Ma loodan, et sel juhul ei hakata kasutama ära vabariigi ja üleliidulist pressi, et pärast meid siin mustata. Las oponentid ütlevad oma sõna siin kõigi kuuldes. Palun, palun julgemalt ligi!“⁶ Kuid oponente-sõnavõtjaid polnud. Ainus vastukõneleja oli Moskvast omal käel tulnud literaat Platon Afanasjev, kes kõneles eesti keeles. Üllatuskõneleja, kes publiku poolt välja vilistati, ütles õigesti, et kedagi Eesti partei keskkomiteest pole kohal ja tema parteitu kommunistina pidi tulema Moskvast siia esinema, „kaitsma sotsialismi ja kommunismi huve Eestis!“⁷ NSV Liidu kangelane Arnold Meri, Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühingu esimees oli küll kohal, kas veteranide esindajana ja vastukõnelejana või uudistajana, kuid sõna ta ei võtnud.⁸

Eelnevalt kavandatud vastulööök jäi andmata ja kõik ettevalmistused selleks olid olnud asjata. Just „vastulöögi brigaad“, parteilased ise, lasid ideoloogilise vastulöögi põhja ja jätsid parteilise ülesande täitmata. Võimalik, et kui nn. ideoloogiline aktiiv oleks koosnenud teistsuguse meelsusega inimestest, mitte ainult partei liikmetest, vaid veendunud kommunistidest, oleks leidunud neid, kes Hirvepargis oleks tahtnud ja julgenud sõna võtta. Kuid mille vastu ja mille poolt? Üritus oli kavandatud fašismi ja stalinismi ohvrite mälestuseks, nõuti MRP avalikustamist ja stalinismi kuritegude hukkamõistmist, mis oli *glasnosti* vaimuga näiliselt kooskõlas. Ent osutamine Moskva poolt veel tunnustamata salaprotokollidele, Balti riikide ja Poola okupeerimisele ning vihjed Eesti iseseisvusele küündisid Mihhail Gorbatšovi seatud avalikustamise piiridest kaugemale. Sellele sai külge kleepida natsionalismi ja nõukogude-

⁵ Eesti haritlaskonna meelsusest vt. lähemalt. T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. (Eesti haritlaskonna ajalugu, 3.) Toim. H. Tiisväli. Argo [Tallinn], 2007, lk. 283–300 jm.

⁶ Hirvepargis toimunud miitingu stenogramm, 23.8.1987. – Hirvepark 1987, lk. 218–219.

⁷ Hirvepargis toimunud miitingu stenogramm, 23.8.1987. – Hirvepark 1987, lk. 222.

⁸ L. Parek. Mälestused. – Hirvepark 1987, lk. 158; V. Rumessen. Mälestused. – Hirvepark 1987, lk. 180.

vastase propaganda sildi ja nii tehtigi kõigis Balti liiduvabariikide pealinnades, millele pani krooni peale NLKP Keskkomitee Poliitbüroo.

Arvan, et potentsiaalsed vastulöögi andjad toimisid oma südametunnistuse järgi, olles passiivsuse ja vaikimisega vähemalt neutraalsed või isegi solidaarsed koosoleku korraldajate taotluste suhtes. Vastumeetmete organiseerijateni pidi jõudma ehmatav tõsiasi, et režiimi kindlaks toeks peetud „kontrapropagandistide“ kaadrit ei saa mitte üksnes piiramatult käsutada, vaid ka usaldada. Niisugust saboteerivat teguviisi ei või kuidagi pidada vägitükiks ega vabadusvõitluseks, kuid üldise rahulolematuse ilmingust ja ENSV kõrgema juhtkonna süvenevast isolatsioonist saab vast küll rääkida. Hirvepargi sündmused olid märk selle kohta, et riigipartei hakkas kaotama kontrolli ühiskonnas toimuvate protsesside üle ja võimuorganites endis ilmnemisid kriisinähtused. Järgmisel, 1988. aastal niisugune tendents üha süvenes ja ilmnis eriti markantselt Vaino ametisoleku viimastel kuudel.⁹ Vaino Väljase ja teiste reformimeelsete võimuletulek mõnevõrra stabiliseeris olukorda ja pidurdas EKP kui NLKP ühe allorganisatsiooni paratamatut allakäiku.

EKP KK büroo istung 24. augustil 1987

Hirvepargi sündmustele oli kohalikel halduritel teoreetiliselt võimalus reageerida mitmel viisil. Võis teha näo, nagu poleks juhtunud midagi erilist, ja teavitada sellest avalikkust kui *perestroika* ja *glasnosti* ilmingust. Valiti aga teine, diktatuuridele ja vägivaldavalitsustele iseloomulik tee, mis seisnes vaba mõtte jõhkras mahasurumises, repressiivsete meetmete tugevdamises, MRP-AEG liikmete tagakiusamises ja riigist välja saatmises ning nende laimamises fabritseeritud paskvillidega.

Juba järgmisel päeval tuli Karl Vaino eesistumisel kokku EKP Keskkomitee büroo (büroo liikmetest olid kohal Arnold Rüütel, Nikolai Ganjušov, Karl Kortelainen, Enn-Arno Sil-lari, Artur-Bernhard Upsi, Nikolai Johanson), mis täiesti salajase protokolliga ja otsuse järgi kvalifitseeris piiritaguste õnustuskeskuste inspireeritud kogunemise natsionalistlikuks ja nõukogudevastaseks.¹⁰ „Nõukogudevastatus“ oli universaalne üldmõiste, mille sisu polnud vaja seletada. See sisaldas kõike vaenulikkust ja võõrast, mille eest võis halvemal juhul vangi minna. Otsuses juhiti tähelepanu „linnakomitee tegevusetusele kogunemise (*sborišče*) neutraliseerimiseks hädavajalike kontrapropagandistlike abinõude kasutuselevõtmisel“, mis pandi traditsiooniliselt nõrga poliitilise kasvatustöö arvele.¹¹ Täieliku fiasko kohta oli see viisakalt öeldud.

Partei kogu hierarhiline masinavärk ülalt alla läks käima Hirvepargi kahjuliku mõju neutraliseerimiseks. Kõigepealt tuli sama otsuse kohaselt informeerida sellest sündmusest linnakomiteesid, rajoonikomiteesid ja parteialorganisatsioonide sekretäre salajase informatsiooniga¹² ja avalikkust ajalehtede, raadio ja TV kaudu, mõistagi halvustavas toonis. Parteiorganid ja ideoloogiaasutused, esmajoones teabevahendid, pidid koostama kontrapropagandistliku töö plaanid 1988. aasta lõpuni. Kõigest nädalase tähtajaga, mis oli täiesti absurdne, tuli EKP Keskkomitee teaduse ja õppeasutuste osakonnal, kaasates ajalooteadlasi mõlemast ajaloo

⁹ G. Sootla, M. Maiste. Tähtaasta 1988. Filosoofilisi ja politoloogilisi etüüde. Eesti Raamat, Tallinn, 1989, lk. 40–50; T. Alatalu. Eesti kommunistliku partei lõpu lugu. Koos julgete komnoorte meenutamisega. – Akadeemia, 2010, nr. 1, lk. 37–81; T. Made. Ükskord niikuinii, lk. 197.

¹⁰ EKP Keskkomitee reaktsioone Hirvepargi koosolekule vt. K. Piirimäe, P. Kaasik. Hirvepargi kõnekoosolek, lk. 40–47.

¹¹ Protokol № 40 zasedanija Bjuro CK Kompartii Estonii ot 24 avgusta 1987 goda. O sborišče 23 avgusta s. g. v Talline. RA, ERAF, f. 1, n. 4, s. 6946, l. 3. Protokoll eestikeelset tõlget vt. EKP KK Büroo istungi protokoll, 24.08.1987. – Hirvepark 1987, lk. 224–227.

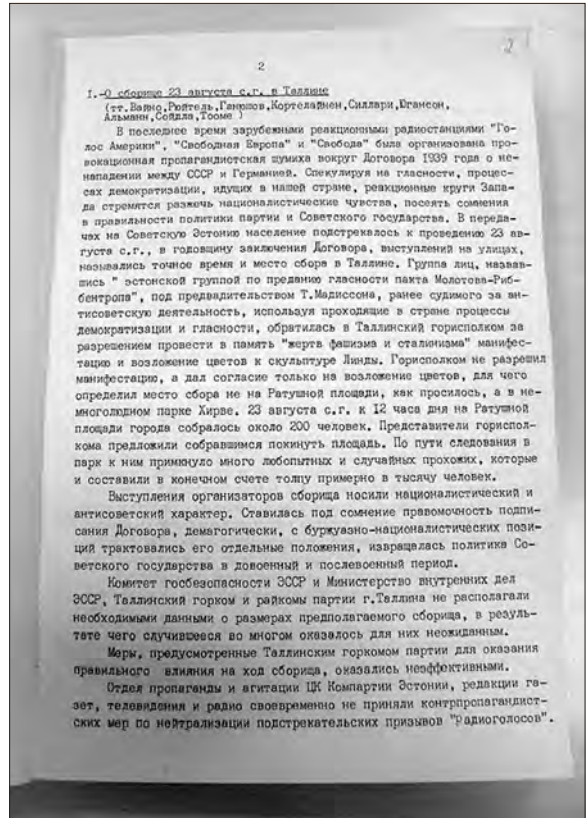
¹² EKP KK informatsioon partei linna- ja rajoonikomiteedele Hirvepargi meelevaldusest, 25.08.1987. – Hirvepark 1987, lk. 232–234.

instituudist (TA Ajaloo Instituut, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut), koostada argumenteeritud materjalid MRP, Nõukogude võimu taastamise, s. o. sovetiseerimise, Suure Isamaasõja ja sellele järgneva ülesehitustöö kohta. Linnades ja rajoonides tuli moodustada propagandistlikud grupid enam kogunud ning ettevalmistatud teadlastest, õppejõududest, lektoritest ja propagandistidest. Kuigi polnud päris selge, kelle vastu niisugust massiivset vaimujõudu kavandati mobiliseerida, on selline otsus tagantjärele arusaadav, sest lähitulevikus terendasid „kalendrirahutused“: Tartu rahu, EV väljakuulutamise, Tallinna pommitamise (märts 1944) ja 1949. aasta märtsiküüditamise aastapäevad.

Samas vaimus ilmus kohe ka ETA teadaanne, kus Hirvepargi koosolekut nimetati provokatsiooniks ja kujutati MRP-d „üllaste eesmärkidega“ lepinguna, mis lükanud edasi sõja puhkemise ja aidanud kaasa Eesti fašismimeelse valitsuse rahulikule kukutamisele ning rahvavõimu kehtestamisele Eestis.¹³ Üleliidulise auditooriumi jaoks kujutasid Pravda korrespondendid Balti meelevalduste korraldajaid provokaatorite, retsidivistide, huligaanide ja väheharitud inimestena.¹⁴ Oli tunda, et kogu see asi oli Moskvale väga valus koht.

Ajakirjanikelt, teadlastelt ja üldse tuntud vaimuinimestelt hakati rohkem tellima propagandaartikleid teisitimõttelejate mustamiseks. Kuid paljud, isegi vana kaader ja partei liikmed ütlesid ära, sest ei soovinud oma nime määrada. Niisuguseid tellimustöid, võib-olla koostöös julgeolekuga (kuna sisaldasid konfidentsiaalseid andmeid), siiski ilmus, nähtavasti ka surve all ja käsu korras ning vaevalt on tahtnud nende autorid seda hiljem meenutada.¹⁵ Valge maja pika vinnaga raevukas ja hüsteeriline reageering hoidis teema üleval ja oli hirveparklastele hea reklaam, mis ulatus välismaalegi, juhtis tähelepanu Balti küsimusele ja meelitas Eestisse välisajakirjanikke.

Tol hetkel, augustis 1987, polnud teada, kuidas kulgeb edasi demokraatlik revolutsioon ja rahvuslik vabadusliikumine. Et peagi, juba septembris sünnib nelja mehe ettepaneku näol vähemalt autonoomia sihitusega IME projekt, mis saavutab tohutu populaarsuse ja lähitulevikus toimub teravalt võimukriitiline loomeliitude ühispleenum ning rahvarinde kui massiliikumise asutamine.

Väljavõte EKP KK büroo otsusest 23. augustil 1987 Tallinnas toimunud rahvakogunemise kohta, 24.08.1987. RA, ERAF.I.4.6946, l. 1.

¹³ „Raadiohääle“ taktikepi järgi (ETA). – Rahva Hääle, 25.08.1987; Hirvepark 1987, lk. 228–229.

¹⁴ O. Meškov, G. Ovtšarenko, D. Šniukas. Võõra pilli järgi. Järelsõna niinimetatud õiguskaitsete natsionalistlikele meelevaldustele Balti liiduvabariikides, 1–2 (Ajalehest „Pravda“). – Rahva Hääle, 02.–03.09.1987.

¹⁵ Vt. nt. anonüümne: Veel kord „minevikuta (?) inimestest“. – Õhtuleht, 18.11.1987.

Aeg oli paradoksidest rikas. Tõenäoliselt esmakordselt Nõukogude Liidus tsiteeriti avalikus trükisõnas Molotovi-Ribbentropi pakti salajast lisaprotokolli, täpsemalt selle Balti riike puudutavat osa, Heino Arumäe intervjuus Rahva Häälele juba septembris 1987, vähem kui kuu pärast Hirvepargi koosolekut.¹⁶ 10. augustil 1988 avaldas Arumäe seal MRP täieliku teksti.¹⁷ Sirvides 1987. aasta sügis- ja talvekuudel avaldatud kirjutisi ajaloo teemadel, võib neis üldiselt prevaleeriva vana kontseptuaalse üldskeemi raames panna tähele mõnevõrra muutunud rõhuasetusi ja detaile, mis on iseloomulikud *glasnosti* algusajale Eesti uuema ajaloo historioograafias. Enam tehti juttu välispoliitilistest teguritest ja rahvusvahelisest olukorrast, vihjati Nõukogude-Saksa salaleppele ja mõjusfääride jagamisele, toodi selgemalt esile Punaarmee roll sündmuste mõjutajana ja president Pätsi õiguslikud sammud okupatsioonivõimu nukuvallitsuse legaliseerimisel. Ühtlasi loobuti Eesti valitsuse fašistlikuks nimetamisest, hakati ettevaatlikult analüüsima ja kritiseerima käibivaid seisukohti.¹⁸ Näiteks Jüri Ant kirjutas: „1939. a. septembris kujunenud välispoliitiline situatsioon hakkas otsustavat osa etendama 1940. a. sisepoliitilistes sündmustes.“¹⁹ Ridamisi toimus teaduskonverentse (nt. 13.–15. ja 22. oktoobril), valdavalt Oktoobrirevolutsiooni 70. aastapäeva puhul, mille temaatika ei ilmutanud kuigi palju uuenemise märke,²⁰ kuid mõned uued nüansid, mida eespool nimetasin, hakkavad siiski silma. Plaaniline uurimistöökulges vanaviisi,²¹ sest niivõrd lühikese ajaga polnud võimalik sissetöötatud suundi ja teemasid sisuliselt muuta. ENSV TA ühiskonnateaduste osakonnale, täpsemalt sotsiaal-poliitiliste uuringute sektorile pandi peale Balti küsimuse operatiivsem analüüs ja direktiivorganitele esitatavate öiendite praktilise väärtuse suurendamine.²² Sisuliselt tähendas see esmajoones Balti pagulasorganisatsioonide tegevuse jälgimise tõhustamist.

Parteiarhiivi dokumentatsioonist on näha, et 1987. aasta lõppu ja 1988. aasta algust ilmes tab innukas paberimäärimine ja mitmesuguste salaplaanide koostamise maania. 13. novembril kinnitas EKP Keskkomitee büroo keskkomitee kolme osakonna ühise plaani täiendavate kontrapropagandistlike ja organisatsiooniliste abinõude kohta aastateks 1987–1988. Selles paljusõnalisel (9 lk.) üllitises jagati ohtralt ülesandeid ka ajaloo „õige“ tõlgendamise tagamiseks ja „valgete laikude“ uurimiseks.²³ Veenvalt tuli demonstreerida ja paljastada eesti kodanluse ja tema liitlaste „kiskjalikku palet“, valget terrorit, iseseisvuse loosungi reaktiivset olemust, kodanluse valitsemise tegelikke tagajärgi, tagurlikke riigitegelasi, metsavendi ja kodanluse koostööd fašistidega, Nõukogude Eesti ajaloo võltsijaid, hajutada müüt kodanliku Eesti õitsengust.

EKP Tallinna Linnakomitee bürool 17. septembril kinnitati internatsionaalse kasvatustöö plaan, mis sisaldas 31 punkti, sh. kakskeelsuse, migratsiooni piiramise ja elamispinna jaotamise kohta.²⁴ 24. detsembril võttis sama büroo vastu kontrapropaganda ja organisatsiooniliste

¹⁶ Nõukogude-Saksa mittekallaletungipaktist. [Eesti NSV TA Ajaloo Instituudi kapitalismi perioodi sektori juhataja Heino Arumäe intervjuu.] – Rahva Häälel, 18.09.1987.

¹⁷ H. Arumäe. Veel kord Nõukogude-Saksa mittekallaletungi paktist. Kommentaariks kunagistele kommentaaridele. – Rahva Häälel, 10.–11.09.1988.

¹⁸ M. Titma. Tänapäev poliitika ja eilsed kibestumised. – Sirp ja Vasar, 09.10.1987; A. Vahemetsa. Suur Oktoober ja mõtlemisvõime tagasitulek. – Edasi, 06.11.1987; O. Kuuli. Teise maailmasõja algus ja Eesti. – Rahva Häälel, 01.09.1987; O. Kuuli. 1940. aasta revolutsiooni probleemidest ja nende uurimisest. – Rahva Häälel, 02.12.1987.

¹⁹ J. Ant. September 1939. – Rahva Häälel, 27.09.1987.

²⁰ A. Lebbin. Teaduslik konverents. – Õhtuleht, 23.10.1987; M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 227.

²¹ Ajalugu on popp. ETA korrespondendi küsimustele vastab EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi direktor Erich Kaup. – Rahva Häälel, 02.09.1987.

²² K. Piirimäe, P. Kaasik. Hirvepargi kõnekoosolek, lk. 46.

²³ Protokol № 45 zasedanija Bjuro CK Kompartii Õstonii ot 13 nojabrja 1987 goda. Plan dopolnitel`nyx kontrapropagandistskix i organizacionnyx meroprijatij 1987–1988 gody. RA, ERAF, f. 1, n. 4, s. 6955, l. 91–99.

²⁴ Protokol № 47 zasedanija Bjuro Tallinskogo gorkoma Kompartii Õstonii ot 17 sentjabrja 1987 g. Plan pervoočerednyx meroprijatij po vypolneniju postanovlenija Bjuro CK Kompartii Õstonii “O dejstvennosti internacional`nogo vospitanija trudjaščixsja i molodeži v g. Talline”. RA, ERAF, f. 5, n. 101, s. 5, l. 46–51.

lisameetmete plaani aastateks 1987–1988, mille 21 punkti sisaldavad peamiselt ajalugu.²⁵ Tõllestest parteiorganite aruannetest, kus juurdekirjutused või lausa laest võetud andmed olid tavalised, võib välja lugeda, et poliitkasvatustöö eesmärgil peeti töökollektiivides suur hulk loenguid ja toimus teisi üritusi, nagu kohtumised sõja- ja tööveteranidega ning väljapaistvate kultuuritegelastega. Mäletan, et konservatooriumis, nagu teisteski kõrgkoolides, nõuti rektoraadilt ja parteibüroolt kommunistliku ja ideoloogilise kasvatustöö plaane ning leninliku arvestuse läbiviimist, kuid peagi see paberlik kampaania sumbus.

1987. aasta 6. oktoobril toimus Eesti NSV-s viimast korda oktoobripühade suurejooneline tähistamine ja pidulik aktus V. I. Lenini nimelises Tallinna Kultuuri- ja Spordipalees (Tallinna Linnahall) vanade tavade järgi koos kõigi sovetlike rituaalidega: lipud, tervitused, töötajate ja veteranide sõnavõtted, pioneerid ja komnoored, tervituskiri Moskvasse, pidulik kontsert. Läksin seda koosolekut uudistama huvi pärast, lootes kuulda midagi nii Hirvepargist kui ka ajaloo tõlgendamisest laiemalt. Kohal olid ka sõbrad sotsialismimaadest: Ungari RV Szolnoki komitaadi ja Saksa DV Schwerini ringkonna delegatsioonid, kes nagu ka nende Eesti partnerid olid alati rõõmsad, et said aeg-ajalt riigi kulul reisida ja külluslikult pidutseda. Pärast Arnold Rüütli lühikest avasõna luges Karl Vaino sõakalt ette pika juubeliettekanne, kus ta kuulutas, et uutmine kulgeb Eestis edukalt ja „partei ei karda kriitikat“. Uued tuuled ajaloo vallas selles saalis siiski ei puhunud. Hirvepargi koosolek tunnistati taas Lääne vaenulike raadiojaamade, tagurliku pagulaskonna ja „käputäie provokaatorite ekstremismi“ avalduseks, mida olevat soodustanud ajalooteadmiste täielik puudumine mõnede elanikegruppide juures. EKP Keskkomitee esimene sekretär kordas vanu teese välismaisest interventsioonist ja väitis, et 24. veebruaril 1918 pole seost Eesti riikluse algusega. Eriti tähtsaks pidas ta klassivõitluse küsimuste hoolikat uurimist ajaloolaste poolt, õigustas küüditamisi, eitas Stalini-Hitleri salalepingu olemasolu ja siunas „Lääne ajaloo võltsijaid“.²⁶

Niisuguste ettevõtmiste kasutegur kontrapropaganda seisukohast oli väike. Organiseeritud vastulöökk osutus formaalseks ja väheveenvaks. Osa rakendatud propagandiste ei tundnud ajalugu ega ühiskondlik-poliitilist olukorda, teised, eriti ühingu „Teadus“ lektorid suhtusid ametlikku ajalookäsitluse kriitiliselt.

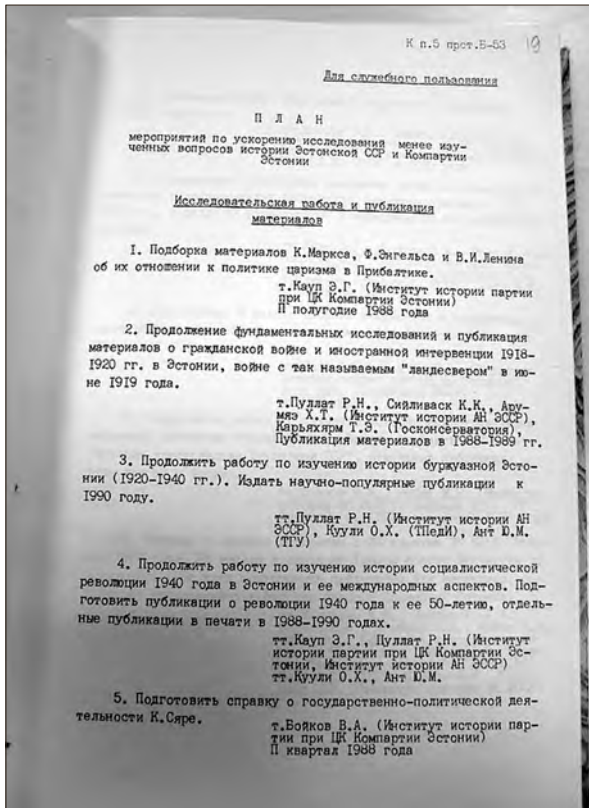
Ajaloo „valgete laikude“ töögrupp

Hirvepargi sündmuste kajana moodustati 1987. aasta oktoobris ENSV ja EKP ajaloo „valgete laikude“ uurimiseks EKP Keskkomitee töögrupp, kuhu kuulusid keskkomitee büroo liige, parteikontrolli komisjoni esimees Nikolai Johanson (endine julgeolekutöötaja), EKP keskkomitee liikmed: Partei Ajaloo Instituudi direktor Erich Kaup, TA asepresident Arno Kõörna ning Keskkomitee teaduse ja õppeasutuste osakonna juhataja Aili Aben.²⁷ Keskkomitee teiste osakondade esindajaid neljaliikmelises töögrupis polnud. See polnud juhuslik. Nähtavasti püüti nii demonstreerida, et „valged laigud“ on üksnes teaduslik, mitte valitseva ainupartei enda ja totalitarismi tekitatud poliitiline ja propagandistlik probleem, mida see aga just oli. Ilmselt püüdsid igal tasemel võimurid end ootamatult aktuaalseks muutunud ajaloo võimalikult vähe siduda, kuna sel libedal teel võis kergesti komistada. Seegi organ rõhutas oma töögrupi (s. o. mitteadministratiivset) staatust, millega taheti ka vältida (ümber) hinnangute andmist, mis pandi uurijate õlgadele. Õnneks oli ajaloolastel oidu kollektiivselt protestida, mida näitab ka TA Ajaloo Instituudi parteialorganisatsiooni koosoleku pro-

²⁵ Protokoll № 53 zasedanija Bjuro Tallinskogo gorkoma Kompartii Èstonii ot 24 sentjabrja 1987 g. Plan dopolnitel`nyx kontropagandistskix i organizacionnyx meroprijatij 1987–1988 gody. RA, ERAF, f. 5, n. 101, s. 5, l. 147–151.

²⁶ Suur Oktoober – meie minevik, tänapäev ja tulevik. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 70. aastapäevale pühendatud EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Ülemnõukogu pidulik koosolek. – Rahva Hääl, 07.11.1987.

²⁷ K. Piirimäe, P. Kaasik. Hirvepargi kõnekoosolek, lk. 54.

Väljavõte ENSV ja EKP ajaloo uurimise plaanist, mis kinnitati EKP KK büroo istungil, 01.03.1988. RA, ERAF.1.4.7070, l. 19.

Herbert-Armin Lebbin, Johannes Jakobson, Andres Kubja, Lembit Annus, Juhan Tamme, Õie Elango, Juhan-Eerik Truuväli, Rein Otsason, Arvo Kuddo, Marje Pavelson; lisaks veel rida organisatsiooniliste meetmete täitjaid, kus akadeemiksekretär Juhan Kahkil ja ajalooinsituutide direktoritel oli keskne roll. Mis puutub plaanis märgitud teemasid, siis nende valikus,

tokoll 1988. aasta 9. veebruarist, kus keskkomitee tegevusele „natsionalismiilmingute“ ohjeldamisel anti kriitiline hinnang (!) ja toodi välja ajaloouurimist takistavad asjaolud, sh. kõrgemate parteiorganite otsuste salastamine ja uurijatele suletud arhiivifondid, finantsvahendite ahesus, ajaloolaste käsikirjade aastatepikkune seismine kirjastustes.²⁸

Mainitud töögrupi egiidi all töötati välja plaan vähe uuritud ja päevakorda kerkinud küsimuste uurimiseks ning materjalide publitseerimiseks, mis sisaldavad 11 suuremat probleemi, uurimissuunda ja teemat ENSV ja EKP ajaloost (loetelu on viites).²⁹ Nende täitjatena on märgitud (dokumendis esinemise järjekorras): Erich Kaup, Raimo Pullat, Karl Siilivask, Heino Arumäe, Toomas Karjahärm, Olaf Kuuli, Jüri Ant, Viktor Boikov, Abe Liebman, Lembit Raid, Rein-Aksel Oras, Ellen Plotnik, Leonhard Laks, Mati Rubin, Ervin Kivimaa, Ants Ruusmann, Kalev Tammistu,

²⁸ Eesti NSV TA Ajaloo Instituudi parteibüroo sekretäri David Vseviovi kiri EKP Keskkomiteele ja EKP Lenini Rajoonikomiteele. RA, ERAF, f. 1, n. 42, s. 141, l. 8–11a; K. Piirimäe, P. Kaasik. Hirvepargi kõnekoosolek, lk. 56.

²⁹ Protokol № 53 zasedanija Bjuro CK Kompartii Ėstonii ot 1 marta 1988 goda. Plan meroprijatij po uskoreniju issledovanij meneje izučennyx voprosov istorii Ėstonskoj SSR i Kompartii Ėstonii. RA, ERAF, f. 1, n. 4, s. 7070, l. 9, 19–22. Need probleemid, uurimissuunad ja teemad olid: 1) Karl Marx, Friedrich Engels, Vladimir Lenin tsarismi poliitikast Baltikumis, 2) Fundamentaaluuringud kodusõjast ja välismaisest interventsioonist 1918–1920 Eestis, nn. Landeswehri sõjast juunis 1919; materjalide publitseerimine, 3) Kodanliku Eesti (1920–1940) uurimise jätkamine; populaarteaduslike publikatsioonide kirjastamine 1990. aastal, 4) 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni Eestis ja selle rahvusvaheliste aspektide uurimine; publikatsioonide ettevalmistamine revolutsiooni 50. aastapäevaks, kirjutised perioodikas 1988–1990, 5) Õiendi koostamine Karl Säre riiklik-poliitilise tegevuse kohta, 6) Nikolai Karotamme, Arnold Veimeri ja Johannes Vares-Barbaruse teaduslike biograafiate koostamine, 7) Jätkata aastail 1937–1938 NSV Liidus represseritud eesti kommunistide, nõukogude ja komsomoli töötajate väljaselgitamist nende rehabiliteerimiseks ja nende biograafiate koostamiseks, 8) Koostada ja anda välja dokumentide ja materjalide kogumik fašistide kuritegudest okupeeritud Eesti NSV-s aastail 1941–1944, 9) Jätkata põllumajanduse kollektiviseerimise uurimist Eesti NSV-s; tulemused avaldada teose „Eesti NSV talurahva ajalugu“ III köites, eraldi publikatsioonid artiklite ja brošüüridena, 10) EK(b)P VIII pleenumi (1950) materjalide uurimine ja üldistamine; Partei Ajaloo Instituudi teadusnõukogu ettekande põhjal valmistada 1988. aasta teises kvartalis ette kirjutised perioodikas, uurimistulemusi kasutada Eesti kompartei ajaloo ülevaadetes, 11) Aktiviseerida migratsiooni ja demograafilise situatsiooni arenguprotsesside uurimist Eesti NSV-s; ette valmistada artiklid ja brošüür.

proportsioonides ja sõnastuses on sisulisi uuendusi vähe. Niisugused formuleeringud, nagu „Kodusõda ja välismaine interventsioon 1918–1920“, „1940. aasta sotsialistlik revolutsioon“, samuti üksnes kommunistlike tegelaste elulugude ja ainult nende represseerimise uurimine annavad tunnistust ühekülgselt ja kallutatud lähenemisest. Uus oli *Landeswehr*’i sõja eraldi mainimine ja migratsiooni teema, mida niikuinii uuriti, lülitamise keskkomitee plaani. Tundub, et vanade skeemide ja stampide põhjalikumalt kontseptuaalset revideerimist plaanide tellijad ja koostajad ajaloolastelt ei oodanud. Vaevalt nad seda võimalikuks ja vajalikukski pidasid. 20. sajandi Eesti ajalugu käsitleti ikka EKP vaatepunktist ja suurel määral ühe partei ajalooa, mille kohaselt iseseisev Eesti oli anomaalia ja teisejärguline uurimisobjekt. Tegeli- keks muutusteks oli vaja kogu vana süsteem lammutada.

Lugedes nüüd, peaaegu kolm aastakümnet hiljem arhiivis seda dokumenti, panin ma imeks, et see plaan, kus ma figureerin korduvalt mitme ülesande (fundamentaaluuringud, koordineerimine) täitjana, on mulle uudis. Dokumendist, mis oli „ametkondlikuks kasutamiseks“, ei teadnud avalikkus ega tõenäoliselt ka osa selles kirja pandud uurimisülesannete täitjaid midagi. Tartu kõrgkoolide ajalookateedrite teadlased polnud rahul, et nemad jäeti uurimisplaani projekti koostamisest kõrvale ning nad said sellest teada alles hiljem, ajalehe vahendusel.³⁰ See EKP Keskkomitee bürool 1. märtsil 1988 kinnitatud³¹ plaan oli esimene ja ühtlasi viimane kõige üksikasjalikum ja suurt hulka erinevate teadusasutuste juhtivaid uurijaid hõlmav ajaloo uurimise kava, mida formaalselt kureeris EKP Keskkomitee. Muuseas oli seal ka Mati Grafi, Raimo Pullati ja minu ettepanek luua (tegelikult taastada) Eestis ajaloolaste selts ja anda välja ajaloo ajakirja. Keskkomitee töögrupp andis endast esmakordselt avalikult märku ETA vestlusringis sama aasta märtsis seoses küüditamise problemaatikaga, kus ta pakkus kaudselt tuge ETA skandaalsele massirepressioonile õigustavale materjalile.³² 12. juulil 1988 büroo likvideeris EKP Keskkomitee j.a. töögruppi, mis oli asutatud „valgete laikude“ uurimiseks ENSV ja EKP ajaloos.³³

Moskva reageering

Pärast 1987. aasta augustisündmuse külastasid Moskva komisjonid Balti liiduvabariikide pealinnu endisest veelgi tihedamini, eriti partei liinis. Tollase kombe kohaselt võeti keskuses vastu mitmeid Eestit, Lätit ja Leedut puudutavaid otsuseid ja siis kontrolliti nende täitmist. Hirvepargi esmaseks epiloogiks võibki pidada Moskva närvilist olekut, mis sai konkreetsemalt teatavaks hiljem NLKP Keskkomitee poliitbüroo dokumentide avaldamisega. 28. septembril 1987 toimus poliitbüroos arvamuste vahetus pärast Gorbatšovi puhkuselt naasmist. Keskkomitee sekretär Jegor Ligatšov juhtis koosolijate tähelepanu, et partei jääb ajaloo valgustamisel sündmustest maha. Baltimaade sündmuse (ilmselt seoses MRP avalikustamise nõudega) nimetas ta ootamatuteks, kus parteiaktiiv ilmutas passiivsust, ajaloo valdkonnas aga osutus täiesti ettevalmistamatuks. „Mitte keegi ei astunud välja Nõukogude võimu kaitseks.“³⁴ Selles oli vanameelsete liidril õigus. Olukorda pidi tema meelet parandama Eesti parteiaktiivi, konkreetset ideelis-poliitilise karastusega kaadri, minek parteiorganisatsioonidesse ja töökollektiividesse vabariigi ajalugu seletama.

5. oktoobril esinesid Läti, Leedu ja Eesti parteijuhid patukahetsusega poliitbüroo komisjoni

³⁰ J. Ant. Veel kord klassivõitlusest ja ajaloo „valgetest laikudest“ Eestis. – Edasi, 12.04.1988.

³¹ EKP KK büroo istungite regestid, III, lk. 511. Samal büroo istungil arutati ka EV 70. aastapäeva tähistamise vastuabinõude otsuse täitmist.

³² Vt. Ajaloo valgeid laike kõrvaldades. ETA vestlusring. Vestlusringi juhtinud ETA erikorrespondent A. Prisažnõi. – Õhtuleht, 25.03.1988; Noorte Hääl, 26.03.1988.

³³ EKP KK büroo istungite regestid, III, lk. 520.

³⁴ V Politbjuro CK KPSS... Po zapisjam Anatolija Černjajeva, Vadima Medvedjeva, Georgija Šahnazarova (1985–1991). Sost. A. Černjajev, A. Veber, V. Medvedjev. Al`pina Biznes Buks, Moskva, 2006, lk. 231.

(sekretärid Ligatšov, Aleksandr Jakovlev, Georgi Razumovski, Julgeolekukomitee esimees Viktor Tšebrikov, NLKP Keskkomitee osakonnajuhatajad jmt.) ees. Vaino koolivend Ligatšov märkis taas, et Tallinnas 23. augustil peetud miitingul ei võtnud sõna ükski parteitöötaja ja et süüdi selles on partei linnaorganisatsioon.³⁵ Kõige krõbedam oli aga NLKP Keskkomitee salajane otsus 14. detsembrist 1987 „Natsionalistlikest ilmingutest Balti liiduvabariikides“. Selles ei hakatud keerutama ja öeldi otse, et asi pole MRP aastapäevas, vaid Balti riikide NSV Liitu kuulumise seaduslikkuse kahtluse alla panemises. See aga oli unitaarse metropoli deržavnikutele väga tõsine signaal ja väljakutse. Impeeriumi lagundamine polnud Gorbatšovi *perestroika* eesmärk.³⁶ *Glasnostki* kulges Uno Mereste tabava ütluse järgi „vale ja tõe doseerimise põhimõttel“³⁷. Nagu ikka, kästi ka nüüd põhjalikult parandada „elanikkonna internatsionalistlikku, patriootilist ja ateistlikku kasvatustööd“, anda otsustav vastulöök natsionalismi ilmingutele, paljastada piiritaguse vaenuliku propaganda salasepitsusi. Internatsionalismi ja kakskeelsust pidi arendama eestikeelsete väljaannete vene keelde dubleerimise suurendamine.³⁸ Kuna Eesti Kommunist ja Vikerkaar ilmusid kahes keeles, siis kerkis päevakorda ka populaarse Aja Pulsi dubleerimine, millest siiski asja ei saanud.³⁹ Olime toimetuses ja kolleegiumis üksmeelselt kakskeelsuse vastu, osutades ressursside puudumisele, sest siis oleks vanameelsetel olnud lihtne ajakirja sisu rünnata ja Moskvasse kaebusi saata, mida niikuinii tuli ette.

Natsionalism oli see vana hea hobune, kelle seljas ikka sõideti, kui oli vaja kedagi peksta ja „puhastusi“ läbi viia, nagu oli olnud Stalini ajal ja EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumil 1950. aastal ja hiljemgi. EKP Keskkomitee tegevus kulges edaspidi selle Moskva otsuse täitmise sängis. Regestide järgi arutati seda bürool vähemalt 17. detsembril ja 5. jaanuaril 1988, kuni tuli hakata tõsisemalt tegelema vastuabinõudega 24. veebruariks 1988.

22. detsembril 1987 aset leidnud parteiaktiivi vabariiklikul nõupidamisel luges Vaino Moskva salaotsuse ette ja kutsus üles ideoloogilist vastast aktiivselt ründama.⁴⁰ Selle otsuse arutamisel ilmsid eriarvamused büroos endas, rajoonijuhidki ei tahtnud sõna kuulata. Vaino polnud Indrek Toome sõnavõtuga rahul, kuid akadeemik Gustav Naanile oli ta tõenäoliselt tänulik natsionalismi manamise eest.⁴¹

Aasta viimasel päeval saatis Vaino büroo liikmetele kirja, kus ta tegi ettepaneku tähistada Nõukogude armee 70. aastapäeva 23. veebruaril niisuguse hooga (*s razmahom*), et see jätkas varju 24. veebruari.⁴² Okupatsiooniarmeed ja sõjalis-patriootilist kasvatustööd eksponeeriv plaan, mida büroo arutas järgmise, s. o. 1988. aasta 5. jaanuaril, oli kujunenud olukorras täiesti kohatu ja ebaadekvaatne ning demonstreeris veel kord tõsiasja, et esimene sekretär elas omaette kujutluste maailmas.

Rein Ristlaan ja Vello Niinoja

EKP Keskkomitee ideoloogiasekretäri Rein Ristlaanega oli mul paar kokkupuudet, kuigi tema kabinetis ei käinud ma kordagi. Kirjanike liidu juhatuse kauaaegne esimees Vladimir

³⁵ M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 235–238.

³⁶ Vt. Sojuz možno bylo soxranit'. Belaja kniga. Dokumenty i fakty o politike M. S. Gorbačova po reformirovaniiju i sohraneniiju mnogonacional' nogo gosudarstva. 2-e izd., perepab. i dop. Sost A. S. Černjajev i dr. Ast, Moskva, 2007; T. Karjahärm. Nõukogude Liidu lagunemine uuemas vene memuaarkirjanduses. – Acta Historica Tallinnensia, nr. 11, 2007, lk. 131–155.

³⁷ U. Mereste. Toimunust & kaasaelatust. 2. osa: Meenutusi aastatest 1964–1992. SE&JS, Tallinn, 2004, lk. 481–484 jm.

³⁸ NLKP KK 14. detsembri otsust vt. EKP KK Büroo istungi protokoll, 05.01.1988. – Hirvepark 1987, lk. 269–272.

³⁹ V. Lillemäe. Adrasedjana kolmel ajakirjanduspõllul. Meenutusi. Konsultant K. Arjakas, toim. S. Siim. Maalehe Raamat [Tallinn], 2008, lk. 143–145.

⁴⁰ H.-P. Meri. Tagasivaateid veerevast vagunist. Ilmamaa, Tartu, 2008, lk. 432.

⁴¹ M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 242–246.

⁴² K. Vaino. Členam Bjuro CK KP Èstonii. RA, ERAF, f. 1, n. 302, s. 558, l. 13–14.

Beekman on teda iseloomustanud nii: „kõikvõimas mees – töölt ta kärkis ja karistas, muidu aga oli üldiselt heatujuline inimene ja sõpradele hea kaaslane.“⁴³ Ühel koosolekul Partei Ajaloo Instituudis (olin seal teadusliku kaitsmisnõukogu liige) ärritas ideoloogiasekretäri üks minu repliik, mis puudutas Eesti ajaloo uurimist. Ta tegi mulle energiliselt etteheiteid, mida ma püüdsin avalikustamisele viidates jõukohaselt tõrjuda. Seepeale tormas Ristlaan ruumist välja, öeldes, et osaleb siis, kui Karjahärm on lahkunud. Tegelikuks põhjuseks oli minu väga tagasihoidliku kriitikaga retsensioon Kahki ja Siilivase raamatu „Eesti NSV ajalugu. Populaarne ülevaade“ (1987, teine täiendatud ja parandatud trükk) kohta ajalehes Öhtuleht 16. juulil 1987, kus ma teose sisu üsna kiretu refereerimise kõrval kirjutasin lõpetuseks: „Kahjuks on nn. valged laigud Eesti ajalooos jäänud täis kirjutamata ka kõnealusel raamatus. Näiteks 1941. ja 1949. aasta ebaseaduslikest väljasaatmistest ja teistest tõsiasiadest räägitakse vaid riivamisil. Millega seda seletada?“⁴⁴ Minu üllatuseks oli Ristlaan selle seiga meelde jättnud.

Hiljem teost uuesti kätte võttes märkas, et olin teinud autoritele veidi liiga. Nimelt polnud ma pannud tähele nende uudse alltekstiga mõttekäiku 1939. aasta sobingu kohta, kus Nõukogude valitsuse kohta kirjutati: „Ta nõudis Saksa valitsuselt [mittekallaletungij] lepingu sõlmimise vältimatu eeltingimusena NSV Liidu ajalooliste ja strateegiliste huvide tunnustamist. Eesmärgiks oli ära hoida Saksamaa igasugune sekkumine Baltimaade asjadesse, samuti 1920. aastal Poola poolt anastatud valgevenelaste ja ukrainlastega asustatud endise Nõukogude territooriumi asjadesse.“⁴⁵ Seda ettevaatlikku ja peidetud ütlemist võib tõlgendada kui vihjet mõjusfääride jaotamisele MRP-ga, mida raamatu 1984. aasta esmatrükis pole.

Koosoleku juhataja direktor Erich Kaup kuulutas välja vaheaja ja edasisest võtsime mõlemad osa. Ristlaan oli rahunenud ja koosoleku lõppedes küsis minult üsna sõbralikult, kas ma olen lugenud Erik Virbsoo (Heino Susi) USA-s värskest ilmunud (1987) raamatut „Lugusid möödunud aegadest“ (Eestis ilmus see Mart Laari eessõnaga jaanuaris 1989 Loomingu Raamatukogu sarjas). Vastasin eitavalt. Mõne aja pärast ootas raamatu koopia mind Valge Maja valvelauas. Ristlaan oli vastuoluline natuur ja *perestroika* ajal langes tema mõju kiiresti, sest hakkas kaduma hirm ülemuste ees ning ENSV parteiorganisatsiooni ladviku sisevõitluses hakkas ülekaal minema reformimeelsetele, keda mõned on nimetanud rahvuskommunistideks. Ristlaane paigutumine usuaegade volinikuks kõneleb tema kohanemisvõimest. Selle kohta liikus mitmeid lugusid, mis võisid olla nii tõsiselised kui ka anekdoodid. Kas Vaino ohverdas Ristlaane enda päästmiseks?

1987. aasta lõpul ilmutas Ilmar Rattus Sirbis ja Vasaras peaaegu kärbeteta minu üsna terava, peamiselt vaimubürokraatia ja vaba mõtte mahasurumise vastu suunatud kirjatöö „Ajaloo kaitseks“,⁴⁶ mis ei meeldinud keskkomitee teaduse ja õppeasutuste juhatajale Aili Abenile. Võib-olla tundis ta end isiklikult puudutatuna kui selle valdkonna eest vastutav töötaja. Uute õpikute probleemile pühendatud koosolekul Pedagoogilise Instituudi saalis tekkis meil sõnavahetus ja ta keelitas mind väljendumata tagasihoidlikumalt. Tema asetäitja, Leningradi kõrgema parteikooli lõpetanud ajalookandidaat Vello Niinoja⁴⁷ polnud nii viisakas; ta süüdistas mind otsesõnu ajaloo moonutamises ja partei juonele vastu töötamises. Ühel propagandaüritusel Sakala keskuses – neid korraldati tollal rohkesti –, kus Niinoja õpetas „õiget arusaamist ajalooos“ koos küüditamise kui klassivõitluse paratamatu avalduse õigustamisega, läks meie vaidlus kuluarides üsna ägedaks. Ta kinnitas, et ajaloo „valged laigud“ on küll stagnatsioonija ilming, ent need ei saa väärata kommunistliku partei ja Nõukogude riigi põhimõtteliselt õiget kurssi ega teha olematuks selle maailmaajaloolisi saavutusi. Niinoja sulest pärineb suhteliselt mahukas EKP Keskkomitee „orienteeruv materjal“ (nn.

⁴³ V. Beekman. Alles see oli... Toim. M. Mägi. Tänapäev, [Tallinn], 2008, lk. 179.

⁴⁴ T. Karjahärm. Populaarne ülevaade Eesti ajalooos. – Öhtuleht, 16.07.1987.

⁴⁵ J. Kahk, K. Siilivask. Eesti NSV ajalugu, lk. 145.

⁴⁶ T. Karjahärm. Ajaloo kaitseks. Ajalugu – ajaloolane – perestroika. – Sirp ja Vasar, 20.11.1987.

⁴⁷ Vt. A. Laanemäe. Ussipesa Tõnismäel ja teisi meenutusi. Toim. H. Tiisväli. Argo, [Tallinn], 2015, lk. 52.

orientirovka) partei linna- ja rajoonikomiteedele ajalooküsimuste käsitlemiseks „Mõningaid küsimusi nõukogude võimu taaskehtestamisest Eestis ja sõjajärgsest sotsialismi ehitamisest meie vabariigis“. Materjalis jagati propagandistidele nõu, kuidas ametliku ajalookäsitlusega kuulajate ajusid pesta ja „valgete laikude“ problemaatikast välja keerutada.⁴⁸ Propagandistile soovitas autor värsket dokumentide kogumikku, kus Eesti „iseseisvus“ oli endiselt jutumärkides, kuid see sisaldas väljavõtteid iseseisvusmanifesti ja Tartu rahulepingu tekstist.⁴⁹ Käsitlustest soovitas ta Kahki ja Siilivase Eesti NSV ajaloo populaarteadusliku ülevaate uustrükki, millest oli eespool juttu. Ründava dogmaatilise joone, massiküüditamiste õigustamisega klassivõitluse ning „terrorismi ja banditismi baasi likvideerimisega“⁵⁰ (kahe suursüüditamise arvud olid tal enam-vähem õiged) kutsus Niinoja esile pahameele isegi parteiaktiivi silmis, läks tülli vaimuinimestega ja suunati peagi tööle Moskvasse, juba enne EV 70. aastapäeva.

Evald Laasi

Kolleeg Evald Laasi (1931–1993) on omaette nähtus *perestroika*-aegses historiograafias. Teda võib pidada Eesti uema ajaloo avalikustamise ja „valgete laikude“ täitmise üheks pioneeriks, mis on ka tunnustust leidnud.⁵¹ Kuid asjatu on otsida Laasi nime kompartei ametlike ajalookomisjonide liikmeskonnast Vaino ametiajal. Ta jäeti välja ka Nikolai Johanson juhitud keskkomitee töögrupi uurimisplaanist, mille üks teemasid oli Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine.

Põllumajandusajaloolasena uuris Laasi Edgar Tõnuristi soosimisel Nikolai Karotamme pärandit ja põllumajanduse sotsialistlikku ümberkorraldamist. Allikaid uurides tegi ta väljakirjutusi ORKA ja EKPA (nüüd Rahvusarhiiv) fondidest. Eriti huvitasid teda küüditamised, metsavennad ja iseseisvusaegsete eesti ohvitseride saatus, mis olid kõik rangelt tsenseeritavad teemad. Laasi kogus salaja „vaenulikke fakte“, nagu ütlesid hiljem tema oponendid, pikema aja vältel ja süstemaatiliselt. Ta ignoreeris parteiarhiivi lugemissaali ranget eeskirja tegelda üksnes ametlikult kinnitatud teemaga ja vältis väljakirjutuste kontrollimist.⁵² See oli Laasi töö tuleviku jaoks, mille avaldamine polnud Nõukogude Eestis enne *glasnost* üldse võimalik. „Mina kogusin neid materjale oma lastelaste tarvis, et nad saaksid asjadest teada ja võiksid rääkida edasi oma järglastele,“⁵³ on ta öelnud.

Avalikustamise saabudes oli Laasil kohe välja pakkuda üllitisi, mis pälvisid avalikkuse tähelepanu ja töid autorile suure populaarsuse, ka lektorina oli ta väga nõutud. Pomm lõhkes 27. novembril 1987, kui Laasil õnnestus ajalehes *Sirp* ja *Vasar* tänu peatoimetaja Ilmar Rattuse julgusele avaldada artikkel „Mõnede lünkade täiteks“, mis käsitles 1941. ja 1949. aasta massiküüditamist ning neist esimese mõju Punaarmee 22. territoriaal-laskurkorpuse (endise Eesti sõjaväe) lahingutegevusele 1941. aasta juulis Porhovi lähistel. Laasi kirjutised olid esitatud arvud 1941. ja 1949. aasta küüditamise kohta, vastavalt 10 157 ja 20 702. 1941. aasta juunis küüditatute arv ja nimekiri polnud mingi saladus, selle tegi enam-vähem nimeliselt kindlaks juba Saksa okupatsiooni ajal ZEV (*Zentralstelle zur Erfassung der verschleppten und mobilisierten Esten*) ja see oli Läänes avaldatud. 1949. aastal küüditatute arv esineb Ervin Kivimaa väitekirjas (1970) ja tema venekeelses raamatus (1986), kuid need polnud laiema

⁴⁸ EKP KK orienteeruv materjal partei linna- ja rajoonikomiteedele ajalooküsimuste käsitlemiseks, 09.09.1987. – Hirvepark 1987, lk. 238–245.

⁴⁹ Sotsialistlikud revolutsioonid Eestis 1917–1940. Eesti NSV astumine NSV Liidu koosseisu. Koost H. Arumäe, O. Kuuli, A. Liebman, E. Mattisen, K. Siilivask. Toim. J. Kahk. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Eesti NSV Välisministeerium, Tallinn, 1986.

⁵⁰ V. Niinoja. Ajaloo uurimisest ja valgetest laikudest. – *Rahva Hääl*, 16.09.1987.

⁵¹ M. Laar, U. Ott, S. Endre. *Teine Eesti*, lk. 200.

⁵² A. Laanemäe. *Ussipesa Tõnismäel*, lk. 53.

⁵³ E. Laasi. Veel kord märtsiküüditamisest 1949. – *Rahva Hääl*, 11.07.1989.

tuntud. Välismaal pakuti arvuks 60 000 ja rohkemgi (Rein Taagepera ja Romuald Misiunas, Tõnu Parming jt.). Tähelepanuväärne on see, et Laasi analüüsis küüditatute kontingendi kutsealast, soolist ja vanuselist koosseisu, paljastades nii selle kuriteo inim-susevastase iseloomu.

Peaaegu kolm kuud enne Laasi artikli ilmumist, 9. septembril 1988 saatis EKP Keskkomitee linna- ja rajoonikomiteedele Vello Niinoja koostatud „orienteeruva materjali“ ajaloosündmuste käsitlemiseks, mida ei tohtinud ajakirjanduses avaldada. See sisaldas ka teise suurküüditamise ohvrite tõepärase arvu – ligikaudu 21 000 inimest. Laasi, samuti kui ka Juhan Kahki⁵⁴ ja Rein Järliku teeneks oli nende arvude avalik esitamine perioodikas ja telesaates „Viiekümnendad“ 1. detsembril – see kõik toimus enam-vähem üheaegselt.

Küüditamistele lisaks tõi Laasi välja arvud, et tollal Punaarmee 22. territoriaalkorpuses olnud 5500 eesti sõjaväelasest satus ülejoosikuina või juhuvangidena sakslaste poolele ligikaudu 4500 meest, seega 4/5 esialgselt koosseisust. See oli ametlikule ajalookäsitlusele ja nõukogulikule mütoloogiale raske hoop, mida oli keeruline tõrjuda. Täpseid andmeid polnud kellelgi ja Laasi oli oma arvutustes kasutanud ka Nõukogude allikaid ning Nõukogude sõjaajaloolaste töid. Rohkem kui küüditamised, mis olid kitsamale ringile teada, häiris Punaarmee veterane sõjameeste saatus, eriti üleminek vaenlase poolele.⁵⁵

15. jaanuariks 1988 kutsuti TA Ajaloo Instituudis kokku koosolek, mis pidi võtma seisukoha Evald Laasi kirjutiste suhtes.⁵⁶ Ma ei mäleta, kelle initsiatiivil see üritus toimus. Võimalik, et taheti Laasit tühaks teha, nagu kirjutab Mati Õun. Tema andmeil oli Laasi hukkamõistmiseks moodustatud kümmekonnast ajaloolasest, eruohvitserist ja ajakirjanikust koosnev komisjon. Kohal olid sõjateaduste doktor Vello Vare, Suure Isamaasõja tuntud uurija ajaloodoktor Peeter Larin, sõjakangelane Arnold Meri, erupolkovnik Paul Liitoja ja publitsist Ants Saar.⁵⁷ Mati Õuna sõnul olid vanameelsete oponentideks samal koosolekul ajaloolased Kaupo Deemant, Mati Õun, Rein Helme, Toomas Karjahärm ja Hannes Walter, kirjanikud ja ajakirjanikud Lennart Meri, Uno Laht, Olev Remsu, Lembit Lauri jt. Rein Ruutsoo andmeil kirjanikest Paul-Eerik Rummo, Teet Kallas ja Lennart Meri. Nemad haarasid initsiatiivi ja kukutasid Laasi hukkamõistmise läbi. Koosolekut juhatanud kindralmajor Vare tunnistas, et 22. territoriaalkorpus on unustatud ja selle lahinguteest on „väga pealiskaudne kujutlus“.⁵⁸

Evald Laasi kõnelemas Vabadussõja mälestussamba avamisel Anija-Priskes, 23.06.1990. RA, EFA.656.0-408018

⁵⁴ J. Kahk. Kollektiviseerimisest Eestis. – Rahva Häääl, 26.11.1987.

⁵⁵ Vt. Järjeks artiklile „Mõnede lünkade täiteks“. [Ajalehe Sird ja Vasar vestlusring.] – Sird ja Vasar, 26.02.1988.

⁵⁶ Vt. M. Õun. 10 aastat Eesti Akadeemilist Sõjaajaloo Seltsi. – Öhtuleht, 10.05.1988.

<http://www.ohtuleht.ee/21297/10-aastat-estii-akadeemilist-sojaajaloo-seltsi>; R. Ruutsoo. Lehekülgi päevaraamatust 1988, [I]. – Looming 2008, nr. 5, lk. 746–747.

⁵⁷ M. Laar, U. Ott, S. Endre. Teine Eesti, lk. 200.

⁵⁸ Järjeks artiklile „Mõnede lünkade täiteks“. [Ajalehe Sird ja Vasar vestlusring.] – Sird ja Vasar, 26.02.1988.

Ma ei tea, kas mingit protokollki koosolekul peeti, ja kui peeti, siis kuhu see sai. Mäletan, et esimese punktina süüdistati Laasi „vaenlase allikate“ kasutamises, mis juba nende päritolu tõttu ei saa justkui olla tõesed. See ajendas mind koos Laasiga kirjutama ajalooallikatest ja -uurimisest laiemalt ühes Aja Pulsi artiklis.⁵⁹ Eespoolkirjeldatud koosolekul oli põhimõtteline tähtsus ajaloo avalikustamise seisukohast ja ajaloovaltsimise hukkamõistmisel Eesti Vabariigi 70. aastapäeva eel.

Laasi sai ka järgnevatel aastatel rohkesti kutseid loengupidamiseks, sh. koolidelt. Ta ei tahtnud ära öelda ja püüdis igale poole jõuda. Alati oli tal kuhugi minek ja kiire; ta töötas väga suure koormusega. Nii oma kirjatöodes kui ka avalikes esinemistes oli Laasi töökuulutajana väga kirglik, emotsionaalne ja kategooriline, mis kutsus esile mõnede kolleegide kriitika ja tekitas poleemikat.⁶⁰ Laasi tõstatas ajaloolase erialase moraali ja eetika küsimuse ning oli nõrдинud, et ametikaaslased ei panusta piisavalt „valgete laikude“ uurimisse, mõnikord süüdistas neid tahtlikus tõe väänamises.⁶¹

1990. aasta algul andis Laasi mulle Kanadasse (viibisin seal aprillikuus Toronto Ülikooli eestiainelise õppetooli, mis nüüd kannab Elmar Tampõllu nime, professori Toivo Ülo Rauna kutsel) kaasa iseseisvusaegete Eesti ohvitseride elulood, mida ta oli suutnud mitmesugust päritolu allikate, peamiselt Tõnismäe arhiivi, ja inimeste küsitlemisega välja selgitada. Elulood olid alfaabetilises järjekorras trükitud tavalisel kirjutusmasinal ja pandud papist kiirkõitjasse. Kui palju ohvitseride elulugusid kiirkõitjas oli, seda ma praegu enam ei mäleta, kuid neid oli hea hulk. Kokku oli tal eluloolisi andmeid ligi 400 ohvitseri kohta. Lühibiograafiate koostamine, eriti selles osas, mis puudutas eesti ohvitseride saatust pärast 1940. aastat, oli olnud vaearikas töö, mis valmis kildude kaupa.

Sain Laasi elulugude kausta Moskva tollist ilma sekeldusteta, kuid hingevärinaga läbi ja andsin selle Torontos palmipuudepühal edasi katoliku vaimulikule ja mitmekülgsel intellektuaalile Vello Salole, kes paguluses tegeles repressioonide saatuse uurimise ja nende nimekirjade väljaandmisega kirjastuses Maarjamaa. Just oli ilmunud tema „Eesti inimkaotused juuni 1940 – august 1941“ esimene köide, kus oli ära toodud deporteeritute nn. Helsingi nimekiri.⁶² Enne seda tutvustasin Laasi käsikirja kohalikule eestlaskonnale peetud loengul, mille oli korraldanud Endel Aruja koos eesti õppetooliga Tartu Instituudis.⁶³ Kodumaal polnud repressioonide teema enam mitu aastat tabu ja sellest kirjutati palju, kuid väliseestlasteni jõudis teave hilinemisega. Kuulajate seas oligi huvilisi ja mõned said Laasi andmekogust teavet neid huvitavate sõjaväelaste saatuse kohta. Imestust äratas kuulajates see, et niisugune uurimistöö on tehtud okupeeritud Eestis ja et uurija ise on kompartei liige.

(Järgneb)

Uurimistöö on tehtud Tallinna Ülikooli ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskses teadusteema nr. IUT31-6 raames.

⁵⁹ T. Karjahärm, E. Laasi. Kas ajalooallikas on süüdi? – Aja Puls, juuli 1988, nr. 14, lk. 2–4.

⁶⁰ H. Walter. Avalik kiri Evald Laasile. – Kodumaa, 31.07.1991; K. Kala. Mõnede lünkade täiteks. – Esmaspäev, 28.10.1991.

⁶¹ E. Laasi. Mõnedest ajalooteaduse probleemidest praeguses Eestis. – Sirp, 12.07.1991.

⁶² Population Losses in Estonia June 1940 – August 1941. Vol. I. (Studia Estonica Fennica Baltica, Vol. IV.) Compiled and edited by Vello Salo. Maarjamaa Publications, Scarborough, Ont. Canada, 1989.

⁶³ Ajaloo valgete laikude täitmine. Ajaloodoktor prof. Toomas Karjahärma ettekanne. – Vaba Eestlane, 12.04., 24.04.1990.